

Kovács Attila

A totalitarizmus (egyik) leckéje Reflexiók a technika és a termelés posztmodern kori dominanciájáról

A technika dominanciája

A technikai szféra és a totalitarizmus látszólag világunk két teljesen különböző, egymástól félreeső jelensége. A két kategória hagyományos tematizálásai nem veszik számításba, hogy az élet gyakorlati oldalához, az eszközszerűséghez kötött technika és a kifejezetten politikai természetű totalitarizmus kategóriáinak némi köze lehet egymáshoz. Dolgozatunk a kettő kapcsolatának tisztázására vállalkozik. Abból a premisszából indul ki, hogy a modernitás lényegéhez tartozó totalitarizmus – túl sokat hangoztatott politikai filozófiai jelentőségén túl – egy olyan kulturális konnotációval is rendelkezik, amely a technikai hegemonia exkluzivitásával alkotott kapcsolatából meríti jelentését és jelentőségét.

Dolgozatunkban amellet érvelünk, hogy a technikai dominancia – azon túl, hogy a totalitárius rendszerek jegyein keresztül gondolható el – a totalitarizmusnak egy különleges alakulatát képezi, melynek megértése mélyebben megvilágíthatja ennek lényegét. Továbbá a fogyasztás demokratikus gesztusai sem függetleníthetők a technikai totalitarizmus problematikájától. A hiperkonzum társadalmának kérdései eredményesebben tisztázhatók a totalitarizmus korunk technikai viszonylataiban való kategorizálásának alapján, miután szembenézünk a remélhetőleg utolsó átfogó előfordulásából levonható tanulságokkal. A totalitarizmus legtanulságosabb leckéjét talán a technikai uralom feletti szabad emberi belátásból, illetve a termelés/fogyasztás elvtelenségének az egzisztencializmus racionalitása felőli kontrolljából vonhatjuk le.

A modernitást a technikai szféra dominanciájaként is elgondolhatjuk. Ezzel a megközelítéssel távolról sem merítjük ki lényegét, de még reprezentatív mozzanatára sem világítunk rá, ellenben remélhetőleg közelebb kerülünk kulturális alakváltozásainak lényegéhez. Gondolatmenetünk perspektívájában a modernitás alapbeállítódása meggondolkodtató kapcsolatban áll a *homo faber* instrumentális-technikai potenciáljával, amelynek lényege/létmódja több szempontból technikafüggő. Ahogy Marx szerint a társadalmi struktúrát a termelőerők fejlettsége és alkalmazhatósága határozza meg, úgy szerintünk az egyén történeti öntudatát, méltóságát és szabadságérzetét az uralkodó technikai lehetőségek kondicionálják.

A modernitás paradigmáját Descartes kijelentéséből vezethetjük le, mely szerint az ember felsőbbrendű megismerőképeségénél fogva a világ „ura és birtokosa”. Racionalista követői megerősítették a karteziánus hipotézist. Kant a megismerés határait feszegette, szembeesítve a megismerő tudatot a jelenségvilág végső határaival, Hegel pedig az igazán jelentős

tudatformákat az abszolút szellem tevékenységének tulajdonította. Mindez a modern kori egyén észkultuszára, a világnak a ráció útján való uralhatóságának hipotézisére, valamint szellemi hegemóniájára utal. Egyfelől agresszív intellektuális beállítottság, amennyiben mindent az ész ítélőszéke elé állít, és a valóság racionális birtokbavételét célozza, másfelől szobafilozófusi naivitás, amely nem számol az emberi sors non-racionális meghatározottságaival, amilyen például a technikai szféra.

Az ember csak akkor kezdett ráeszmélni történeti kiszolgáltatottságára, amikor megingott a szubjektum episztemikus tekintélye, és a nietschei radikális kritikát követően kimozdult abból a bizonyos X középpontból, melynek büszke elfoglalójaként értette magát az újkori értelmiségi. A késői modernitás korában, Vattimo metaforáját idézve, a modernitás eszméi „gyengülni” kezdtek; korábban a világ urának alakjában büszkélkedő ember egyből elvesztette a dolgok feletti hatalmát, és rádöbrent, hogy nem több a történelem, a technika és a hatalom játékszerénél. A moderneknek a ráció autonómiájáról szóló diskurzusait a posztmodern gondolkodóknak a kiszolgáltatottságról, a gyengeség etikájáról, az ironiáról szóló írásai helyettesítették (elég Vattimóra, Rortyra, Deleuze-re gondolni). Másfelől ott vannak az elidegenedésről, a technikai hatalom felőli veszélyeztetettségről, az értékválságról szóló tanulmányok (ezek kiemelkedő szerzői Heidegger, Habermas vagy Marcuse). A technika kulturális sorsáról szóló gondolatok ezeknek a tematizálásoknak a metszési felületénél jelentkeznek.

A technikai világban tapasztalható kiszolgáltatottság Heideggernél a létfeladáses filozófiai tradíció egyik velejárója, ugyanis a helyzetéről, létének határaitól, halandóságáról megfelelő ember csak most kezdi tudatosítani, hogy a korábban birtokoltak vélt értékeket tulajdonképpen elvesztette. A létvesztés következtében most megtapasztalhatja egzisztenciális határoltságát (például a technika uralhatóságának képtelensége révén) és azt, hogy hozzá képest mélyebb, eredetibb jelenségek uralkodnak.

G. Granel *A harmincas évek előttünk vannak* című írásában¹ a modernitás problémáit egy arisztotelészi álláspontból kiindulva fogalmazza meg: „a modernitás a történelemben megjelent első és egyedi eszmerendszer, melyben az idealitás jelentése a határtalanság fogalmán keresztül definiálódik.”

Mivel az egzisztencialista lényeglátásban az *essentia* azonosul a *possibilitással*, Granel nem áll meg a modernitás konvencionális definíciójánál, hanem kimutatja, hogy lényegi szerkezetéből miként adódhatnak jövőnkét meghatározó *lehetőségek*. Okfejtésében nagyjából az emberi lényeknek a létet követő sartre-i gondolatának, valamint a *Dasein* jelenének a jövőjéből konstituálódó ontikumának logikáját alkalmazza. Meg kell értenünk jelenünket, de ezt nem tehetjük másképp, mint tudatosítva a jövő eseményeinek a pillanatnyi adottságba való belejátszását. A kihívást képező, jelenlegi identitásunkat meghatározó egyik legfontosabb jövőbeli mozzanat a technika lehetőségeiben rejlik.

Elterjedt nézet, hogy a fasiszmus, náciizmus, sztálinizmus szörnyűséges eseményei a történelem kivételes leckéi, melyeket az utánuk következő demokrácia végérvényesen nyugtázott, levonva a belőlük levonható tanulságot. Granel szerint ez a történeti megközelítés elégtelen; „a harmincas évek előttünk állnak” szintagmával arra utal, hogy a totalitarizmus terrorjától nem szabadultunk végérvényesen, hiszen jövőnk láthatatlan hatalmak képében jelentős fenyegetést tartogathat.

¹ Gérard Granel: *Les années 30 sont devant nous*. Paris 1995.

A technika képében jelentkező újszerű totalitarizmus struktúrájának megértése feltételezi közös múltunk diktatórikus eseményei tanulságának megértését. Granelhez hasonlóan mondhatjuk, hogy ezek az események nem voltak kivételesek és véletlenszerűek, ugyanis a modernitás lényegéhez tartoznak. Modern korunk képtelen a dominancia valamely tekintélycentrikus formája nélkül létezni.² Sőt a korszellemet meghatározó tényezők a modernitás lényegéhez tartoznak, így helytelen őket szörnyűségeknek minősíteni.

A harmincas évek Európában három nagyhatalom megerősödésének kedveztek: a fasiszta hatalom megerősödésének Olaszországban, a nemzetszocializmus uralomra jutásának Németországban és a sztálini névtelen bürokratikus rendszer kialakulásának Oroszországban. Mindhárom államban a hirtelen beköszöntő totalitarista rendszer egy elfogadható demokráciát váltott fel. A rendszerváltás hirtelenszerűsége, a szabadságelvek ennyire könnyű feladása Granel szerint elgondolkodtató.

A rendszerváltás lehetséges magyarázatával Simone Weil és Franz Neumann állt elő. Ők az iparosodás kontextusába helyezve interpretálták a rendszer és szemléletváltás okait. Az előbbi két diktatórikus politika valamelyest a kor technikai követelményeihez igazodva jelentkezett: a termelés technicizálásának és a bürokratikus menedzselésnek az akadályait hivatott ellenőrizni. Tehát a totalitarista politikák mögött bizonyos fokú egységesítést észlelhetünk. A felgyorsult, gépesített termelési viszonyok, az intézmények túlzottan bürokratikus igazgatása, az állami tekintélynek a munkaviszonyokba való beavatkozása lassan egy áttekinthető mechanizmus működésbe léptetését igényelte. Eszerint a totalitarista terror háttérben – a sokat vitatott nacionalista indíttatáson kívül – gazdasági-technikai tényezők rejlenek. Ismét igazolódott Marx álláspontja, amely a gazdasági relációknak rendeli alá az egész politikai struktúrát. Granel figyelmeztet, hogy ennek a működési mechanizmusnak a lényege napjainkig változatlan.

Nézetének igazolása érdekében a „munka” fogalmát analizálja. A modernitás megszűntette a munkának a pusztán instrumentális, a használhatóság racionalitásának alárendelt előállítás formájában jelentkező jellegét, és valóságos dologformáló gesztussá változtatta. A termelési költségek jelentős csökkentésének és a hatékony sorozattermelés kifejlődésének következtében a munka megszűnik a mindennapi létszükségleteket kielégítő tényezőnek lenni, és a környező világot megformáló eszközzé válik. Az emberi termelés lassan mindenre rányomta bélyegét és szinte felismerhetetlenné tette a természetet a művihez képest. Ennek következménye egy szimulákrumvilág kialakulása, melyben az emberi kéz nyoma oly mértékű valóság-hűséggel reprodukálta a természetet, az eredetit, hogy az utóbbi a realitásérték tekintetében felveszi a versenyt az előbbivel. Ez természetesen az ontológiai határok változásához és egy új, mesterséges világ kialakulásához vezet.

Hogy milyen lehet ez az új, mesterséges világ, azt a legjobban talán a technikai szingularitás elmélete tükrözi: „A technológia történetének elemzése rámutat arra, hogy a technológiai változás exponenciális, szemben a jelenlegi »intuitív-lineáris« nézetekkel. Ezért a 21. században nem 100 évnyi, hanem – a jelenlegi ütemmel – 20 000 évnyi fejlődést fogunk megtapasztalni. A fejlődés haszna, eredményei is, mint például a chipsebesség és

² A technikai uralom posztmodern jelensége jó érv mellett, hogy amennyiben a modernitás némely elemének hegemoniája a jelenünkből nem hiányozhat, a posztmodernitás lényege nem idegen a modernitásától, hanem inkább egyféle következménye annak.

költséghatékonyság, szintén exponenciálisan fognak növekedni. Még az exponenciális növekedés is exponenciálisan fog változni. Pár évtizeden belül a gépi intelligencia meghaladja majd az emberi intelligenciát, és ez a szingularitáshoz vezet: olyan gyors és alapvető technológiai változásokhoz, amely szakadást hoz létre az emberi történelemben. Az esemény következményei olyan, jelenleg elképzelhetetlen jelenségek lesznek, mint a biológiai és nem biológiai intelligencia keveredése, halhatatlan, szoftveralapú emberek, végül pedig egy hihetetlenül magas szintű intelligencia, amely fénysebességgel terjed az univerzumban.³

A modern társadalmunknak az előállított létezőkhöz való kötődését, a birtokolt dolgok általi önmeghatározását a jellemző paradigmák következményének tulajdoníthatjuk. Már Descartes végigvitte a dolgok természetének a módszeresen kidolgozott fiktív narrációval való helyettesítését, amellyel az embert a diskurzív logika és az artefaktumok művi világába pozicionálta. Ez a nyugati kultúránknak a természetitől a mesterséges irányába tett első fordulópontja. Baudrillard találóan jegyzi meg, hogy a szimulákrumok világában a megismerés egy olyan valóságot láttat, amely a teoretikus *szimulálás* végtelen vállalkozásának következménye.⁴ Amennyiben a világ állapotáról szóló narrációk a termelés és az előállíthatóság problémáit célozzák, Lyotard-ral ellentétben állíthatjuk, hogy a metanarratívák ideje még nem járt le, ugyanis a sok kis elbeszélés, a termelést/technikát tematizáló átfogó probléma valamilyen vonatkozástérületét képezi. Valamennyi teoretikus és praktikus vállalkozás mögött a technikai valóság szükségességéről, funkcionalitásáról, határaitól szóló álláspontok húzódnak.

Például az előállítás ontológiájáról Granel ilyeneket ír: a munkáról alkothatunk egy egzisztenciális és egy kategoriális definíciót.⁵ Az előbbi értelmében a munka a létfeltételeket szolgáló folyamat, amely, mint láttuk, a technikai lehetőségeknek köszönhetően pragmatikailag túlhaladott, de a kategoriális megközelítés az igazán alkalmas a termelés ontológiai relevanciájának megragadására. Ez túlnyomórészt teoretikus leírást feltételez, míg az egzisztenciális termelés definíciója a mindennapi gazdasági ügyletek empirikus összetanulásának eredménye.

A termelés egzisztenciális vetületének fenomenológiáját Baudrillard-nál találjuk. Mivel a termelés igény- és fogyasztásfüggő, az egzisztenciális viszonyok, az igényszint, a divat által messzemenő befolyást szenved. E ponton eljutunk a jelenlegi korszellemet abszolút módon jellemző fogyasztás jelenségéhez. A fogyasztás posztmodern jelenségének fenomenológiája önmagában egy egész dolgozat tematikáját képezheti, ezért itt csak a gondolatmenetünkhöz legszükségesebb megjegyzésekre szorítkozunk.

Mihelyt társadalmunkban a fogyasztás eltávolodott egzisztenciális szerepétől, és a közvetlen létszükségletek kielégítése helyett egyre inkább kvantifikálható státusszimbólummá vált, ontológiai relevanciáját nem értékelhetjük a klasszikus mércékkel. Baudrillard-nak igaza van, mikor felhívja figyelmünket, hogy a szükségletek megszűnnek a jólét társadalmától generált fogyasztóerőként működni, és inkább a termelési mechanizmust előrelendítő

³ Raymond Kurzweil: *The Law of Accelerating Returns*. https://en.wikipedia.org/wiki/Accelerating_change. Fordítás tőlem, K. A.

⁴ Lásd Jean Baudrillard: *Pour une critique de l'économie politique de signes*. Paris 1972.

⁵ Esetünkben a munka önmagában vett ontológiai státusa mellékes, ellenben figyelemre méltó mint a technika önszerveződési eleme.

termelőerőként érvényesülnek.⁶ Ezen a ponton jelentkezik az ún. fogyasztói társadalom, melyben az öncélú fogyasztás létfeltétellé válik. Az ilyen állapotot az „az vagy, amit fogyasztasz” szlogennel lehet a legtalálósabban jellemezni. A fogyasztás identitás meghatározó posztmodern kori problémája más fejezetet képez, mint a technika dominanciájának kérdése, holott a kettő egymással függőségi viszonyban álló jelenség. Az elvtelen fogyasztás soha nem vált volna identitás meghatározóvá, ha az élvezeti cikkek nem lennének hozzáférhetőek a termelés hatékonyságát egyre maximalizáló technikai fellendülésnek köszönhetően. Ez számos alkalommal nem önmagában jelentkezett, hanem a fogyasztás nyújtotta élvezet álarcát öltve lépett be alig észlelhetően a magánszférába, megkérdőjelezve a szabad döntőképeség és a magánszféra határait. Gondolunk itt azokra a reklámfogásokra, melyek a végső valóságként láttatnak bizonyos termékeket, melyek birtoklásának hiányában az egyén létvesztetté válik, de rendelkezési jogukkal egyetemben az exkluzivitás kiváltságát is élvezheti. A technikai szférának a magánszféra szuverenitásába való erőszakos behatolása egy szkizofrén társadalmat hoz létre, amelynek értékítéletei képtelenek elhatárolni a látszatot a valóságtól és a dolgokat a reális ontológiai súlyuk szerint kezelni.

Láthatjuk tehát, hogy a szükségletek függetlenednek az egyén egzisztenciális állapotától, belépve a *rendszer* birodalmába. Egy végtelen *feed bucket* észlelhetünk, amely révén a média a szükségleteket a végtelenig variálja. A termelésnek rég nincs megfelelője az emberi szükségletek szférájában. Baudrillard-ral együtt mondhatjuk, hogy a természetes elemi szükségleteket a pszichológusok által jól kigondolt médiafogások álszükségletekké alakítják, és gondoskodnak hosszú távú érvényesülésükről.⁷ Ha megvalósulna Rousseau álma, és tömegesen „visszatérnénk a természethez”, a gazdasági mechanizmus összeomlana. Egy mesterségesen éltetett technikai valóság energiájának jó részét olyan immunizációs stratégiák kidolgozására kell hogy fordítsa, melyekkel képes éltetni önmagát a valóságnak a természet felőli veszélyeztetettsége esetén. A technikai dominancia mögött a reális és a szimulákrum alig észlelhető konfliktusa húzódik. Ez egy szkizofrén kultúrához vezet, melynek kategóriáit a legjobban a töredékes, egymást felvillanásszerűen váltogatató képek sorozata tükrözi. Láthatjuk, hogy a technika hogyan konszolidálja funkcionálisát saját eszközei segítségével.

A média hatására létrehozott és mesterségesen táplált álszükségletek globális világunk kiküszöbölhetetlen tényezői. Ebben az esetben a termelés nem regionalizálható, nem ellenőrizhető a partikuláris célkitűzések logikája szerint, mivel a világot behálózó makrostrukturális folyamat részévé válik. Egy totalitarisztikus rendszert képez, amelyet nem véletlenül jelölnek a *world trade* fogalommal.

A totalitarisztikus tendenciákkal jelentkező termelés a világot egységes, de egymástól független, sőt konkurenciájánál fogva ellentétes gazdasági régiókra darabolja. A globális megosztottságra vonatkozó, az ötvenes évekből való első észrevételek Heidegger-től származnak, aki a gondolkodás és a *poiesisz* hanyatlását a világnak az akkori két nagyhatalom formájában való polarizálódásában látta.

⁶ Ez a megállapítás ragadja meg legjobban a marketingfogások áldozatának esettársadalmunkat. Amíg egykor a gazdaság a természetes igények kielégítésére összpontosított, a mai reklámok egyre újabb, mesterséges és nem természetesen igények elültetésére törekednek, melyeket a fogyasztó nemcsak természet adta szükségleteknek, de a társadalmi hovatartozás szimbólumának is képes tekinteni.

⁷ A jelenlegi gazdasági krízis látványosan igazolja a látszatszükségletek politikájának instabil ontológiai alapjait.

Modern korunkban a technikai vállalkozások – Granel nézetében – oda vezetnek a termelést, hogy „felfaljon minden határt, belsőt vagy külsőt”.⁸ Az ellenőrizhetőség hatásköréből kilépett termelés a határtalannak a végtelen felé tartó elmozdulásában jelentkezik, mivel már csak akkor létezhet, ha magába foglalja a teljesség terrorját. A technika képében beígérkező totalitarizmus különlegessége, hogy az egész dominanciájára tart igényt. Ez pedig kívül esik az ellenőrizhetőségen. A világ Heidegger által kiemelt polarizálódása korántsem mond ellent ennek a ténynek. A totalitarizmus mindenkori lényegéhez tartozik a másságtól való önelhatárolódás általi önérvényesítés. Egy adott technikai terror csak akkor erősödhet meg, ha létezik a világban legalább még egy, hasonlóan erős technikai hatalom, amely konkurensének tulajdoníthatja önmagát.⁹ Ismét a technikai fennhatóság gondolatához jutottunk; ha a politikai totalitarizmus ellentéte a szabadságelvűség, a technikai terror ellentéte egy másik technikai terror, amely legfeljebb más érdekeket szolgál, és csak gazdasági szinten képezheti az előbbi ellenfelét, de lényegében kizárja a technikai jelenléttől való mentességet.

Egyes filozófusok, mint például Richard Rorty, továbbléptek a totalitarizmusnak a szabad világban való előfordulásának értelmezésével. Kiemelték, hogy a létszükségleteket a normalitás határain túlra helyező egzisztenciális kultúránk igazából annak a fanatizmusnak a kifejeződése, melytől már csak kevés van a totalitarizmusig. Rorty az elvtelen fogyasztás tényéből a következő diszjunkcióhoz jut: „vagy kultúra, vagy demokrácia”.¹⁰ Továbbá láthatjuk – bármennyire is paradoxálisnak tűnhet –, hogy a demokrácia nem bontakozhat ki, ha nem tartalmazza a totalitarizmus valamely formáját; tehát a „kultúra vagy demokrácia” diszjunkció irrelevánsá válik, mivel a „totalitárius kultúra és totalitárius demokrácia” konjunkcióvá alakul. A kérdés végső soron a termelés és a technika uralmának a magánszférába való beavatkozása kényszerjellegén múlik.

A demokratikus technikai dominanciának gyilkos intoleranciává alakulását Granel ekképpen értékeli: „Amikor minden tárggyá válik, többé már nincs természetesen tárgy a szubjektum számára, többé már nincs feloldhatatlan tárgy, csakis egy hálózat, egy óriási instrumentális és energetikailag egymással kicserélődő kapcsolat hálózata, ahol elnyelődik az ember, a hely, az idő. Nem szabad objektivitásról beszélni, csupán objektivitásról.”¹¹ Ez az ellenőrizhetetlen és elnyomó objektívítás, mellyel szemben az ember tehetetlen, melynek már nem vagyunk urai, ez lehet az oka annak a neurotikus folyamatban kifejeződő totalitásigénynek, amely által a harmincas évek valóban előttünk állhatnak. Ez az objektívítás nem jelent mást, mint a metafizikai jelentésétől megfosztott világot a termelés „meghatározatlansága, végtelensége és korlátlanúsága által”.¹²

E ponton dolgozatunk első alfejezetének végkövetkeztetéséhez jutottunk: a „to keep everything under control” formájában kibontakozó termelés nem egyéb, mint a totalitarizmus,

⁸ Gérard Granel: *i.m.* 83.

⁹ Ezzel magyarázható az amerikai hegemóniának a más nagyhatalmaktól (Szovjetunió, Európai Unió, Kína) való elhatárolódása, melyen kívül expanziója értelmetlenné válna. Hasonlóképpen, a totalitarista politikák is az ellentétes ideológiákkal való oppozíciójuk során érvényesítik programjukat (nem beszélhetnénk diktatúráról, ha nem volna demokrácia).

¹⁰ A diszjunkció nem feltétlenül a két kategória ellentétességén, hanem inkább a demokrácia fogyasztáscentrikusságának totalitarisztikus jellegén alapszik.

¹¹ Michel Haar: *Heidegger et l'essence de l'homme*. Grenoble 1990. 132.

¹² Etienne Tassin: *Un monde acosmique? Mesure du monde et demesure de la politique. La demesure.* = *Épokhé* 1995. no. 5. 233.

melyről mindannyian azt gondoltuk, hogy a történelem kivételes fejezeteihez tartozik, és hogy végérvényesen megszabadultunk tőle a demokratikus elvek beköszöntével.

A *techné* metafizikai aspektusai

A termelés filozófiai problematikájának tematizálásakor nem feledkezhetünk meg eredeti, arisztotelészi értelméről. Azok a filozófusok és történészek, akik a nyugati civilizáció paradigmaticus kategóriáit a hellén hagyományból vezetik le, különleges előszeretettel hivatkoznak Arisztotelész *techné*-fogalmára. Szerintük az európai termelő szubjektum a termelési folyamat során ontológiaiailag jól körülhatárolható relációban áll külvilágával. Nem véletlen, hogy Heidegger a történeti szubjektivitás metafizikai interpretációjakor kiemelkedő figyelmet szentelt a *techné* elemzésének. Ez a fogalom – pusztán instrumentális-operacionális-reaktív konnotációján túl – a *polisz*, *phüszisz*, *aletheia* fogalmakkal együttvéve az európai ember ontológiai szituációjára utal vissza. Tehát az eredeti, arisztotelészi termelésproblémában egy alapvető ember-világ viszony tükröződik vissza.

Dolgozatunk gondolatmenetének további csomópontjai az antik *techné*-probléma analízisére összpontosítanak. Először is áttekintjük az arisztotelészi *techné*-fogalom alapjellemzőit, majd összevetjük a mai értelemben vett termelés gazdaságorientált körülményeivel. Gondolatmenetünk kibontásának végső célja azonosítani a szubjektivitásnak a posztmodern termelési viszonyok kontextusában elszenvedett alakulatváltásait. Kiinduló hipotézisünk: lényegbevágó különbség van az antik termelési viszonyok közepette funkcionáló szubjektivitás, illetve a jelenkori érdekközpontú és haszonorientált gazdasági relációk között, amelyek kihatnak önmagáságuk reprezentációjára.¹³

A *techné* szótári meghatározásban eljárást, jártasságot, művészetet, alkalmazott tudományt jelent.¹⁴ A fogalom első, platóni megjelenése még nem rendelkezik pontosan körülhatárolt jelentéssel. Hozzávetőleges, gyakorlatias alkalmazása szerint a különféle nem szakosodott jártasságot, ügyességet, szakmai kompetenciát jelölte. Platón az *Államban*, a *Szofistában* és *A politikai emberben* a fogalmat elég találóan a produktív művészetekre alkalmazza, kialakítva a *techné* és *poietiké* egymást feltételező problematikáját. Az előbbi a gyakorlati művészetekhez áll közelebb, melyek az embereknek az istenek archetipikus teremtető cselekedeteinek utánzásaképpen, gyakorlati jártasság segítségével, a gyártott dolgok előállítására irányuló megnyilvánulásait tükrözi.

Ebből a néhány bemutató gondolatból is kiténik, hogy az ókoriak *techné*-fogalma az emberi természetnek az emberi és isteni alkotás, a megmunkálendő dolgok és a világban elfoglalt hely hármasságát metafizikai horizontjában bontakozik ki. Arisztotelész *techné*-konceptiója „technikusabb”, korszerűbb ugyan, de még őrzi az elődeitől nyert ontológiai keretet.

¹³ Hasonló értékkel találkozzunk Marxnál, csak hogy hangsúlytolódással. Marx a termelési eszközök és relációk fejlettségéből kizárólag társadalmi és gazdasági funkcionalitásra következtetett, és az emberi elidegenedés problémáját nem terjesztette a gazdasági szféra hatáskörén túlra, míg jelen gondolatmenetünk a szubjektivitás által elszenvedett ontológiai – tehát fundamentálisabb – behatásokra hivatkozik.

¹⁴ Lásd Francis E. Peters: *Termeii filosofiei grecești*. Buc. 1998. 267. skk.

Az arisztotelészi *techné* az ember velejáró, habituális törekvéseinek komponense. Célja az előállítás és nem a cselekvés. Ezért nincs összefüggésben a jó és rossz tudását kifejező gyakorlati bölcsességgel (*phronészisz*). Az egyedi esetekből levont tanulásra, induktív tudáson alapszik. Átfogó jártasságot jelent, hiszen kialakulása az egyedi esetek általánosítása során kialakult általános tudás és az okok ismerete értelmében érvényesülhet. Amíg a tapasztalt egyén birtokolja a „hogyan” tudását, de nem rendelkezik a „miért” ismeretével,¹⁵ addig a *techné* praktizáló egyén ez utóbbinak is mestere. Szükségtelen részletezni, hogy az ebben az értelemben vett technikus megfelel a bölcsnek a *Metafizika* első könyvében felvázolt képével.¹⁶ A *techné* átfogó jártasságot, a partikuláris eseteket magába foglaló globális kompetenciát és főképp tanítható ismereteket ölel fel. A *Nikomakhoszi etikában* Arisztotelész a *techné* teoretikus relevanciájának megerősítése érdekében kijelenti, hogy a *logosz* autoritása alatt áll, igaz ugyan, hogy az empirikus létezők szférájára vonatkozik, és nem a létre.¹⁷

A *techné* antik funkcionalitásának értékes etimológiai interpretációját nyújtja Heidegger a *Kérdés a technika lényegéről* című tanulmányában. A technikát egyszerűen az elrejtettségből való előhozás modalitásként értelmezi. Tétéles megfogalmazásában: „A technika abban a doméniumban létezik, melyben felszínre jut az elrejtettség és az elrejtettségből való előhozás, melyben az *aletheia*, az igazság megnyilvánul.” A technika lényegéről értekezve Heidegger felidéri a platóni és arisztotelészi alkotáskonceptiót.

Az instrumentalitás ontológiai pozicionálásának alkalmával Heidegger megjegyzi, hogy a kézhezállók eszközszerűsége távolról sem magától értetődő. Amennyiben az eszköz lényege az okság birodalmában bontakozik ki, az előállított dolog valamiből, valaki hozzáértésének köszönhetően valamilyen használat céljából készül. A dolog *télosza* közvetlenül felelős eszközjellegéért, mirevalóságáért. Láthatjuk, hogy az arisztotelészi metafizika kauzális toposzai máig elidegeníthetetlenek a termelés jelenségétől. A *causa materialis* felelős az eszköz anyagi mivoltáért, a *causa formalis* az anyag formájára utal, a *causa finalis* az előállítandó eszköz használhatóságát és célszerűségét, míg a *causa efficiens* az alkotó szubjektum termékeny beavatkozását jelöli. Ez utóbbi nélkül az anyag nem öltene a használhatóság által igényeltetett formát. A ható-ok tulajdonképpen az alkotó produktív beavatkozásának következménye, amely az előbbi tényezők, okok egybegyűjtése, a *légein* révén alkot, termel. Ilyen értelemben a termelés a dolgok ontológiailag tekintett instrumentális értékének a használhatóság követelményeihez történő fokozatos és módszeres hozzáigazítása. Az anyagi, formális, illetve cél-ok önmagában véve alaptalan, soha nem eredményezne használati tárgyat a mester aktív hozzáállása nélkül. E ponton eljutottunk a termelés ontológiai struktúrájának lényegéhez: a termelés a megfontoláson alapuló, a létező létének ellenőrzött, szakirányított egybegyűjtése, láthatóvá tétele és az eredetileg megformálatlan anyagnak használhatóvá tétele. Tehát a termelés antik fogalma egy eredeti ontológiai viszonyba helyezi az instrumentalitást meghatározó négy okot. Az utolsó ok, a ható-ok nem egyéb, mint a termelés mint olyan – amint ezt Heidegger is kiemelte.¹⁸

¹⁵ Martin Heidegger: *Întrebare privitoare la tehnică*. = Uő: *Originea operei de artă*. Buc. 1995. 138. (Ford. tölem – K.A.)

¹⁶ Vő. Aristoteles: *Metafizika*. Bp. 1992. 981a.

¹⁷ Vő. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Bp. 1997. VI. 1140.

¹⁸ Vő. Heidegger: *i.m.* 131–135.

A kérdés mármost az, hogy az eszközszerű produktivitás hellén koncepciója mennyit őriz jelentéstartalmából a pragmatizmusnak alárendelt technicitás világában. A modern kori technikai viszonyoknak a *techné* eredeti fogalmával való kapcsolatát Heidegger néhány idevágó gondolatára hivatkozva próbáljuk megvilágítani.

A posztheideggeriánus gondolkodók számára rég nem vita tárgya az egyik utolsó metafizikusnak a *homo humanus* humanitásáról,¹⁹ a szubjektivitás történeti alakváltozásairól és a hellén gyökerektől való eltávolodásból származó emberi elidegenedésről alkotott időskori pozíciója. A mai ember rég nem a termelési folyamatok középpontjában álló autonóm szubjektum, hanem inkább egy hálózat szerves része, melyben szándéktalanul és kevésbé tudatosan feladta ontológiai méltóságát. A *techné* megjelenítődésének a mai termelés funkcionalitásához viszonyított módosulásait heideggeri vízióban röviden így fogalmazhatjuk meg: a hellén *techné* ontológiai autoritásából kifolyólag autonóm alkotási eseménynek minősült, amely maximálisan igénybe vette az alkotó kreativitását, gazdagítva annak alkotói egyéniségét. A mai termelés egymással szoros kapcsolatban álló pragmatista relációk láncszeme, relációk, melyek nivelláló hatásától a termelő szubjektivitása sem mentes. Ha a görög termelő kiléte ontológiai külsődlegességet élvezhetett a termelés tárgyával és folyamatával szemben, akkor a posztmodern termelőt az egész világot átszövő logisztikai megoldások lefokozzák pusztá rendelkezésre álló automatává.

Az antik technicitás már a kezdetektől fogva más szinten vette igénybe az előállítót és előállítottat. Az alkotási folyamat során a termelés e két elementáris pólusa nem szenvedett lényegbevágó, metafizikai szintű változásokat, sőt ellenkezőleg, többnyire fenomenalitásuk érzékelhető felülete vált nyilvánvalóbbá. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *techné* méltóságához segítette az emberi megmunkálás során értékesebbé, használhatóbbá vált dolgot, az alkotó pedig éppen a megmunkálás során nyerte el autentikus természetközelségét.²⁰

Míg az antik termelési folyamatok elsősorban egy önálló létesemény mozzanatai voltak, addig a jelenlegi termelési vállalkozások a világot behálózó globális struktúrák alárendelt elemei. A posztmodern univerzalizizmusnak a technika tomboló hatására elhatalmasodó jellegét Heidegger ragadta meg a legérzékletesebben. Nem csak késői metafizikai megállapításai, de a technikai események kiszolgáltató/alárendelő fennhatóságának első szisztematikusan kritikája révén is álláspontját mai napig mérvadónak tekinthetjük. Az alkotás egyféle módozatként értett termelés Heideggernél az emberi dimenzió történetiségének megnyilvánulási módja, illetve a lét igazságának az érzéki formát öltött alkotásban történő önfeltárlási eseménye.

A következő gondolataink a technika heideggeri esszenciájának megvilágítására és az ember lényegének a technikai dominancia során elszenvedett elgyökértelenedésének/kiszolgáltatottságának problémáira térnek ki. Ezzel meg is közelítenénk a termelési

¹⁹ E probléma részletes megértéséhez lényegesen segít doktori dolgozatom egyik fejezete, amely a modern kori szubjektum tekintélyének a létezés középpontjától való eltávolodásával foglalkozik. Adott okfejtésünkben a *techné* történeti funkcionalitásváltozásából is származó elidegenedés igazából egy annyira átfogó heideggeri kérdés, hogy érdemben tárgyalására csak a görögséggel kapcsolatos metafizikájának teljes interpretációjával vállalkozhatnánk, de esetünkben megelégszünk a dekontextualizálás egyszerűségének előnyeivel.

²⁰ Heideggernek *A műalkotás eredetében* nyújtott van Gogh-féle festményinterpretációja kitűnően megragadja a *techné* eredeti lényegét. Egy látszólag semmitmondó parasztbockort ábrázoló festmény kitűnően érzékelteti a német földműves természethez fűződő viszonyát és az embernek a *phüszisz*ben gyökerező ontológiai státusát. Amit Heidegger az eszköz megbízhatóságának nevez, nem egyéb, mint az a létminőség, melyet a műalkotásban a megőrződő felfedettségeként ragad meg.

stratégiák és a technikai expanzió univerzalitásának a posztmodern világunkban aktuálissá vált problematikáját.

A heideggeri technikakoncepció talán legeredetibb és legegondolkodtatóbb kijelentése szerint „a technika lényege nem technikai”. A technika lényege nem a konkrét termelési folyamatokban, hanem a „miért”-et és a „hogyan”-t megvilágosító ontológiai relációkban keresendő. Az autentikus termelés mindig több az előállítónak az előállított eszközre gyakorolt hatásánál és a használati eszközök utólagos alkalmazásánál; itt többarcú létvisztonnyal állunk szemben, amely az arisztotelészi oksági kategóriákkal jellemezhető. Csakhogy míg a tradicionális termelési folyamatokat találóan interpretálhatjuk az arisztotelészi oksági kategóriák segítségével, addig a jelenlegi termelés elképzelhetően már semmit se őriz eredeti funkcionalitásából és rendeltetéséből. Heidegger nem tematizálja a termelést mint olyant, de figyelmét többször a technika metafizikailag átfogóbb és értelmezhetőbb jelenségére irányítja. A technika lényegének metafizikája nem tartozik ugyan dolgozatunk központi vonatkozásához, ellenben a termelés ontológiájának fölrendelt, azt átfogó és egyértelműen meghatározó jelenséggé nem maradhat említetlenül.

Heideggernél a technika a 20. század sorsszerűségét alapvetően meghatározó jelenség. Hegemóniájánál fogva szubsztitív hatású; az embernek a természethez fűződő korábbi viszonyát, a megmunkálható anyag-alkotó-alkotás viszonyát egy uniformizált relációval helyettesíti. Természetesen különbséget kell tennünk a klasszikus technikai és a modern technikai jelenségek között. Jóformán minden eszköz technikai, amely kézzelfogható emberi célt szolgál, előzetes megfontolás következménye és egy termelési struktúrának eredménye. Csakhogy lényegbevágó különbséget észlelhetünk a hagyományos kézművesség eredményeként létrejött eszközök és az elektromosan meghajtott motorok által előállított termékek között. Heidegger az ötvenes és hatvanas években közzétett írásaiban²¹ nyomatékosan kiemelte a természeti viszonyok közepette, mondhatnánk szabadon érvényesülő, hagyományos technológiai megoldásokon alapuló eszközök és a korszerű, elektromosan meghajtott/ellenőrzött készülékek funkcionális különbségét. Így a vidéki patak partjait átívelő fahíd, a Rajna mentén sorakozó szélmalom az emberi tényezőtől függetlenül természeti viszonyok közepette érvényesülnek, és az őket előállító és gondozó emberek csak a természeti feltételek mellett hasznosíthatják. Esetükben még nem valósul meg a *techné* és a *phüszisz* modernkori szakadéka. Egy szélmalom teljesítménye nem fokozható emberi beavatkozással, de az atomerőmű előre kiszámított paramétereken belül maximálisan kiaknázza a víz energiájának természetes potenciálját, egyre több teljesítményre van kényszerítve. A modern technikai eszközök által előállítható energiát bizonyos felső hatalmi szervek *megrendelik*, és a létrehozott energiát a későbbi felhasználás céljából raktározzák. Ezáltal megszűnik az embernek a *phüszisz* eredeti ritmusához fűződő viszonya.

A kiaknázás, elraktározás, átalakítás, szétosztás az elrejtettségből való előhozás modalitásaiivá válnak.²² Így rendelődik alá a létezés a kvantifikálhatóság kritériumainak. Lassan ami nem kalkulálható, az már nem is valóságos. Egy bizonyos státusa van a termelés

²¹ Erre nézve releváns értékeléseket tartalmaznak Heideggernek *A műalkotás eredete*, a *Kérdés a technika lényegéről*, az *Érzetlenség*, illetve az *Építeni, lakni, gondolkodni* című tanulmányai.

²² Egy önálló, bonyolult analízisre lenne szükség, hogy kifejthessük ezeknek a pragmatista kategóriáknak a klasszikus, poétikus feltárulkozási lehetőségektől való eltérésének metafizikai következményét. De minket itt kevésbé érdekelnek ezek a specifikus heideggeri különbségtételek, mint a technika/termelés 20. századi lényegének megértése, melyhez a heideggeri álláspont kitűnő támpontokat szolgáltat.

racionalitásának kiszolgáltatott természetnek, és teljesen más annak a létezőnek, amely Hölderlin verseiben a magát feltáró igazság tisztaságként ünnepeltetik. A mai természet egy *irányított* természet. (Tisztában vagyunk azzal, hogy ma, a technika világalma közepete már alig lehet az erőforrásként és a befogadóként, ihletadóként értett természet kettős metafizikai interpretációjába bocsátkozni; hogy Heideggernek a maga idejében sikerült, azt bizonyítja, hogy az akkori emberiség még emlékezett a természetnek arra a bizonyos „poétikus” arculatára. A technikai expanzió mára olyannyira magától értetődővé vált, hogy a hasonló tematizálások anakronisztikusnak tűnhetnek. Ettől eltérően a technikai hegemoniával kapcsolatos emberi elidegenedés az utóbbi fél évszázad kontinentális filozófiájának egyik uralkodó problémája.)

E ponton eljutottunk a technika heideggeri koncepciójának lényegéhez: mikor Heidegger sorozatosan állítja, hogy „a technika lényege nem technikai”, arra az ontológiai fordulatra gondol, amely az embert eltávolítja eredendő helyétől és rendeltetésétől, pusztán technikai viszonyba helyezi, melyben saját emberi méltósága üres instrumentálisá válik, degradálódik. A *megrendelhetőség* és *előállíthatóság* viszonylatában kibontakozó technikát a globalizálódó világot átszövő jelenségnek tekinti, és a *Ge-stell* fogalom eredeti alkalmazásával nevezi meg. A *Ge-stell* állványt jelent, de nem a szó hagyományos, instrumentális értelmében. Értelmetlenség lenne a technika lényegét pont egy technikai eszköz révén megközelíteni. Egy bizonyos mentális analógiát mégis észlelünk a mai értelemben vett technika és az állvány fizikai felépítése között: a termelési folyamatokat magába foglaló technika összefüggő elemei olyan strukturális egységet képeznek, amelyek az állvány felépítésében található rész-egész viszonyhoz hasonlíthatók. Ebben a strukturális felépítésben áll a mai technika lényege és veszélye. A modern technika a létezőket nem a hagyományos módon „állítja elő”. Működésében alig azonosíthatunk emberi tényezőt. Inkább egy önálló, strukturált struktúrával állunk szemben, amely működésbe lendülését követően nem igényli az autonóm emberi gondozást, inkább ellenkezőleg, a folyamatos szolgáltatás kérlelhetetlen követelménye alatt az embert alárendeli a megrendelhetőség formájában jelentkező kiszolgáltatottságnak.

A *Ge-stell* lényege a kiszámíthatóság és megrendelhetőség állhatatos követelményében rejlik. A világot áthálózó technika rég elszakadt a dolgok lényegétől, megszűnt az eidoszt megjelenítő kézművességek lenni. Amíg a Platón idejében élő kézművesek az egyéni szakmai tudás és a személyre szóló jártasság révén voltak képesek alkotni, addig a modern technika lényegét az elrejtettség specifikus felfedéséből meríti, és ez a lényeg korántsem technikai jellegű. Ezért kell a mai technika funkcionalitását célzó magyarázatot az adott jelenségen kívül keresnünk.

Hogy miben rejlik akkor a technika lényege? Amint láttuk, nem a konkrét termelési viszonyokban, nem a műszaki foglalatosságban, még kevésbé az egyénnek a megmunkálendő dologhoz fűződő viszonyában, mivelhogy ilyesmi jelenleg már nem létezik. A *Ge-stell* lényege a termelést alapjaiban meghatározó relációkban rejlik, melyek egy látszólag tökéletesen működő gépezetként messzemenően meghatározzák, hogy ki miből mennyit, mikor termeljen, illetve a termelőt és fogyasztót észrevehetetlenül belekényszerítik egy globalizált technikai-gazdasági körforgásba. Mindaddig távol maradunk a *Ge-stell*ként értett technika lényegétől, amíg megrekedünk az instrumentális és antropológiai magyarázatoknál, ugyanis a technikának a saját funkcionalitása hatáskörén kívüli lényegiségét metafizikailag kell értenünk.²³ A technika ma több a

²³ Vö. Martin Heidegger: *Întrebare privitoare la tehnică*. 145–150.

haszonelvűség követelményeire hallgató, racionálisan irányított folyamatnál. Itt egy átfogó jelenséggel van dolgunk, amely nem valamely korszak kultúrájának eredménye, hanem abszolút dominanciájánál fogva ő maga határozza meg a kulturális hangulatot. A *Ge-stell* az abszolút technikai dominanciának az uralomra jutása, amely távol áll az emberek önálló döntéseitől, az intézmények önszerveződő stratégiáitól, amennyiben már eleve egy bizonyos embertípus érvényesülésének kedvez. Ez az ún. „technikai ember”, aki szemléletmódjának és tevékenységének szintjén távol áll a görögök természetközeli állapotától, attól a létközelségtől, melyben a *poiesisz* méltó kifejeződéshez juthatott.

A modern technika olyan rendszert képez, melyben az arisztotelészi kauzalitás elvei fellelhetetlenek. Jelen konfigurációjából se hiányoznak az oksági meghatározottságok, csakhogy ezek távol állnak a *poiesiszre* jellemző valamirevalóság, célorientáltság, jártasság eredetiségétől, melyek – a ható-ok ontológiai szerepe révén – kitüntetett státust biztosítanak az alkotó személyének. A modern termelési folyamatokból mindenekelőtt az alkotó személye sodródik ki.²⁴ A modern termelésnek lassan semmi köze a termelőhöz, mert egy deindividualizálódott viszony-létben senki se adhat választ a „kinek?” és a „miért?” kérdésekre. Nem az egyén termel szuverén belátásától és természetes szükségleteitől indítva, hanem a *Ge-stell* mechanizmusa sarkallja az embereket egy finalitás nélküli termelési folyamatra. Tehát a *Ge-stell* korszakában a termelés logikája nem az alkotó tudatában, hanem az önmagába hermetikusan záródó technika működési módozataiban keresendő.

A modern technika látszatz megoldásokat kínál, és téveszmékhez vezet. Alkalmazott természettudománynak ígérkezik, de elszakad a tudomány eszmei gyökereitől. Életünk operacionális dimenziójának könnyítését ígéri, de észrevehetetlen instrumentális csapdát rejteget.

A technikai világtól idegen az előállításban gyökerező létrehozó gyakorlatias viszonyulás. A modern technika is előállít ugyan, de nem a kauzalitás ontológiai dimenzióinak értelmében. Ő a diszponibilitásnak és megrendelhetőségnek terrorjában bontakozik ki, melyben a további, pusztán mennyiségi vonatkozású termelés a továbbiakban is megköveteltetik. Ebben áll a modern technika totalitarisztikus/kényszerítő volta: további funkcionálitást követel, a korlátlan, céltalan továbbtermelés örült körforgásába ágyazódik, különösebb magyarázat nélkül, csupán a legyen kedvéért. Az ellenőrizhetetlenné vált termelés legalább nem is posztmodern világunk valamely jellemzője; ő a *Ge-stell* létmódjának specifikuma.

Milyen történeti sorsa marad az embernek a *Ge-stell* uralma közepette? Első tekintetre a végső, menthetetlen elidegenedés jut ki osztályrészéül. De amennyiben a *homo humanus* humanitása végérvényesen alárendelődik egy olyan leszító hatalomnak, amely nemrég az ipari forradalom képében volt ünnepeve, mint a modernitás legnagyobb vívmánya, annyiban át kell gondolnunk az utóbbi két évszázad tanulságát, és át kell értelmeznünk a róla alkotott képünket. Heidegger klasszikus olvasatai – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenekről – arra engednek következtetni, hogy nem önmagában a technika terhelt negatívummal, hanem a hozzá való viszonyulásunk. A Spiegel-interjú egyik sokatmondó kijelentése az embereknek a

²⁴ Az individualitásnak a tág értelemben vett alkotási folyamatokból való fokozatos kiszorulását Heidegger a modernitás racionalitásának egyik áldatlan következményének tekinti. A kutató tudós munkájának a csoportkutatás általi felváltása, a természeti jelenségeknek elvi, törvényszerű interpretációjának, azaz a tudományosságának az alkalmazható technika általi szubsztitúciója korunk pragmatista túlbuzgóságára utal. Ilyen álláspontokban felismerhetők a krízisről értekező Husserl késői hatásai.

technikához való, még gyerekcipőben járó, káros következményekhez vezethető viszonyára utal: „...még nem járunk azon az úton, amely a technika lényegének megfelel”.

Az embernek a technika korszakában elfoglalt helye történetiségének sorsához tartozik. A modern ember sorsa a technika fejlődésének lehetőségeivel való megmérettetésben áll. A technika világa ezek szerint mégsem a végső elidegenedés forrása; itt nem azon múlik történelmi küldetésünk, hogy felszámoljuk a technikát mint olyant, hanem azon, hogy milyen formában érvényesítjük a hozzá való viszonyulásunk ontológiai arculatát. Lehetünk a technika rabjai, kockáztatva a humánus értékeket, de uralhatjuk is őt, kibontakoztatva emberi rendeltetésünket. Ennek a titokra való figyelés és a költői lakozás formájában való konkretizálása más lapra tartozik.

Heidegger technikakritikájának egyik érdeme abban a különleges érzékenységben áll, mellyel kiemelte a technikai világ illuzórikus, látszatszerű jólétet, kényelmet kínáló jellegét. Egy olyan világban, melyben minden funkcionál, és a látszólag jól működő dolgok további funkcionálást követelnek, az ember lassan úgy kezd figyelni a technikai vívmányokra, mint Isten hangjára, az a benyomása támad, hogy végre uralhatja a természet és a történelem viszonyosságait. „De a valóságban az ember manapság sehol sem találkozik önmagával, azaz a lényegével.”²⁵ Egy olyan világban, melyben már csak technikai viszonyaink vannak, át kell gondolnunk a számító gondolkodásnak tulajdonított fontosságot, felismerve az elmélkedő gondolkodás és a költészet fontosságát. Mihelyt csak technikai viszonyaink vannak, „az ember elgyökértelenedése máris bekövetkezett”, és lényegünk veszélyeztetett, „hacsak a költészet és a gondolkodás nem jut erőszakmentes uralomra”.²⁶

Láthatjuk tehát, miként jelentkezik egy hangsúlyeltolódás a heideggeri technikaanalízisben: a termelési stratégiákat átfogó technika kritikájától a filozófus mindegyre áttér az ember és a technika inadekvát viszonyának elidegenítő következményeire. Még egy érv amellet, hogy „a technika lényege nem technikai” jellegű. Ha a technika önmagában rejténé értelmét és finalitását, nem beszélhetnénk a viszonyulás értelmében konstituálódó emberi sorsszerűségről. De már a *Lét és idő* egyik központi témájaként jelentkező *sors* kettős vonatkozásban utal a *Ge-stell* struktúrájának relacionizmusára. Először is az egyéni kezdeményezéseket magába olvasztó gépezetként a feltartóztathatatlan hegemonia az egyént lefokozza a rendszer strukturális egységévé, másrészt a spekulatív gondolkodás lehetőségei felől a gondolkodónak még fenntartatik a kritikus távolságtartó viszonyulás lehetősége. Nem beszélhetünk a technika démonáról, de számba kell vennünk létezésének titokzatosságát.²⁷

A technika veszélye – ha egyáltalán van ilyen – a dolgok lényegének felfedési módjában rejlik. A technika is – az ókoriak mesteri beavatkozásaihoz hasonlóan – a dolgok lényegét s mint ilyen az igazságot láttatja, de működésmódjánál fogva hajlamos az önállósulásra, így lényegfelfedő tendenciája titokzatos és ellenőrizhetetlen. Ezen a ponton eljutottunk a technika dominanciájának potenciális veszélyéhez: a *Ge-stell* elégséges belső logikával és energiával

²⁵ Martin Heidegger: *i. m.* 154.

²⁶ Lásd ennek kapcsán a *Spiegel-interjú* és *A filozófia vége és a gondolkodás feladata* kijelentéseit.

²⁷ A technika lényege és a titok problémája Heidegger gondolkodásának poétikus arculatához tartozik, és adott gondolatmenetünkön kívül esik. Elég felidézni azt a gondolatot, mely szerint az igazságot leginkább a gondolkodó és a költő képesek kifejezni, hogy az igazság helye semmi esetre sem a köznapi használatot szolgáló tárgyokban, hanem a lényegiséget felvillantó, a poétikus megnyilvánulás eredményeként keletkező műalkotásokban keresendő, ahhoz, hogy jobban behatárolhassuk a *Ge-stell* a *techné* szféráiban.

rendelkezik az igazság önkezü exponálásához, az emberi sors könnyítésének téveszméjét hirdetve. A *Ge-stell* hatalmának korlátozása csakis emberi tényező felől várható.

Aligha vállalkozhatunk a technika heideggeri metafizikájának bemutatására anélkül, hogy kitérnénk az ember lényegének ebben a kontextusban való méltatására. Amint Michel Haar könyvében (*Heidegger és az ember lényege*) olvashatjuk, a küldetéses sorsunkat meghatározó érték kategóriák a nyelv, nemzet, emlékezet, alkotás és a gondolkodás. Ezeknek a haszonelvűség feletti győzelme biztosíthatja az ember lényegének az atomkorszakban való megmentését. Heidegger ennek érdekében az eszmélkedő és a kalkulatorikus gondolkodás oppozíciójára hivatkozik. Egy hazai zeneszerző halálának évfordulója alkalmából tartott előadásban, amely tanulmány formájában az *Érztelenség* címet viseli, Heidegger nyíltan felszólal a technikát túlértékelő, az akadémiai körökben divatos álláspontok ellen.

Az atomkorszak veszélyeit Heidegger nem annyira az új felfedezések nyújtotta konkrét fizikai lehetőségekben látja, hanem ezek túlértékelésében. A technika korszakának legnagyobb problémája tehát mentális jellegű. Mikor azt állítja, hogy „még nem járunk azon az úton, amely a technika lényegének megfelel”,²⁸ közvetten a kortárs fogyasztó alany kulturális éretlenségére gondol; az atomkor embere még magában hordozza a modern koroknak a teoretikus beállítottság iránti fenntartás nélküli lelkesedését, nem számolva azzal az előzmény nélküli ténnyel, hogy a jelenlegi alkalmazott tudományok korántsem a természet érdektelen megismeréséről szólnak, hanem éppen hogy kiszolgáltatják azt. A tudomány hasznára vonatkozó illuzórikus elképzeléseket az ötvenes években egy olyan konferencián elhangzott kijelentés fémjelzi, melyen tizennyolc Nobel-díjas vett részt: „A tudomány – értsd: a modern természettudomány – út az ember boldogabb életéhez.”²⁹

Az alkalmazható tudást szentesítő tudósok figyelmét hivatásukból adódóan elkerüli a tudományos fellendülés életidegensége. A tudomány és a technika hasznáról csak az eszmélkedő gondolkodás felől várhatunk eredményeket, mert a tudomány önmagában véve néma – legalábbis metafizikai relevanciája megítélésének tekintetében. Ellenben az eluralkodó racionalitástól nem jutunk egykönnyen a határokat vizsgáló spekulatív észjárásig. A modern tudomány feltartóztathatatlan, kritikátlan fellendülésének oka a filozófiai észhasználattal szembeni távolságában keresendő. „A tudomány viszonya a gondolkodáshoz csak akkor eredeti és gyümölcsöző, hogyha az a szakadék, mely a tudományok között tátong, láthatóvá válik, és pedig úgy, mint ami áthidalhatatlan. A tudományoktól nem vezet híd a gondolkodáshoz, csak ugrás.”³⁰ Ezért képtelenség a tudomány hasznát és kárát önmagából kiindulva tematizálni.

A tudomány hasznának túlbecsülése a filozófiai megfontolás hiányára és az életünket látszólag megkönnyítő tényezők iránti elfogultságra utal.³¹ Elfelejtjük, hogy a *Ge-stell* világában „a természet egyetlen nagy tankolóhelyé válik”, eltekintünk attól, hogy milyen módon tudott „a tudományos technika a természetben új energiákat felfedezni és szabaddá tenni”.³²

²⁸ Martin Heidegger: *A Der Spiegelnek adott interjú.* = Uő: *Bevezetés a metafizikába.* Jegyzetek és szövegek. Bp. 1995.

²⁹ Martin Heidegger: *Érztelenség.* Magyar Filozófiai Szemle XVI(1972). 277.

³⁰ Martin Heidegger: *Mit jelent gondolkodni? = Szöveg és interpretáció.* Szerk. Bacsó Béla. Bp. 1991. 10.

³¹ Ennek kapcsán érdemes említenünk a *Mit jelent gondolkodni?* híres kijelentését: „a tudomány nem gondolkodik”. A tudomány nem autoreferenciális és célracionalitásának kritériumai saját lényegén kívül keresendők.

³² Uo.

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása a technikai racionalitáson kívüli emberi értelem működését igényli, egy olyan értelemét, amelytől nyugati racionalitásunk régóta búcsúzóféltben van. A technikai világ értelmét valószínűleg csak az eszmélkedő gondolkodással világíthatjuk meg; „a technikai világ értelme elrejtőzik”,³³ mert – amint ismételt elhangzott – a technikai világ értelme önmagán kívül keresendő. Az atomkorszak értelmének problematikája metafizikai kihívásnak tekinthető, amennyiben az arisztotelészi örökségből származó logikánkat megerőltető *titok*kal szembesít. Az embernek a technikai dimenzióval szembeni szabadsága még kérdéses, hiszen az atomkorszakban az értelem előtt rejtve maradt valóság, amely előtt védtelenül állunk, egy megszólító *titokra-nyitottság*. A filozófus szemében a technika lényegével való szembesülés azonos a lét rejtőzködő értelmének megvilágításával. Tehát ismét a létviszony gondolatához jutottunk.

Az atomkorszak lényegéhez való viszonyulásunk tisztázatlan és bizonytalan, mivel még nem rendelkezünk a metafizikai struktúráját elgondoló nyelvezettel. Sőt mi több, a technikai eszközök süketítő zajában az ember képtelenné vált a lét hangjának meghallására, amely egyszersmind az eszmélkedő gondolkodás egyik hiposztázisa. Az eszmélkedő gondolkodás teljes hiánya, sorsszerű küldetéstudatunk elhanyagolása a heideggeri fogalmi apparátusban az *éretlenség* nevet viseli.

Ellenben a viszonyulás szabadsága, amely a technika uralmához való adekvátabb viszonyban fejeződhet ki, az embert mozgató *Ge-stell* strukturális hatékonyságának megkérdőjelezéséhez vezet. A modern technikának a szubjektív emberi tényezőktől való uralhatósága végső soron a *Ge-stell* labilitására utal. Mindemellett a technika korának totalitarisztikus kivitelezése kétségbevonhatatlan.

Túlzás lenne a *Ge-stell*t kapcsolatba hozni a totalitárius uralommal, ha nem tudnánk felmutatni dominanciájának a nyugati kultúránk hagyományos értékeit megváltoztató behatását. A *Ge-stell* a totalizáló, hellén hagyományból származtatható lényegszemlélet végét jelenti. Az egykori metafizikai gondolkodás mint a legmagasabb szintű szellemi teljesítmény helyét a technika foglalja el. A filozófiai gondolkodás beteljesülése, végállomásához való megérkezése egyidejű a technikai uralom beköszönésével. Nem a filozófia végleges halálával nézünk szembe, hanem azzal a tudománytörténeti potenciállal, melyet a modernitás során a filozófia megalapozott a tudományok fejlődésének irányában. Másként fogalmazva a *Ge-stell* világa nem idegen a nyugati metafizikai vonulattól, ennek paradigmáin belül jelentkezett, de eltávolodva mindenféle világnézettől képtelenné vált elgondolni státusát és rendeltetését. „A filozófia az ember empirikus tudományává lesz, mindannak tudományává, ami az ember számára technikájának tapasztalható tárgya lehet, amely technika segítségével az ember berendezkedik a világban, amennyiben azt a készítés és az alakítás legkülönbélebb módjain megoldozza [...] a filozófia vége úgy jelentkezik mint a tudományos-technikai világ és az e világnak megfelelő társadalmi rend irányítható berendezkedése.”³⁴

A kalkulatorikus gondolkodáson alapuló technikai hegemonia beköszöntése sokkal több tudománytörténeti érdekességnél; itt valósággal a nyugati civilizáció minőségi változásával nézünk szembe, és ez a változás a hangsúlyt a környező világ szellemi-kulturális

³³ Uo.

³⁴ Martin Heidegger: *A filozófia vége és a gondolkodás feladata*. = Uő: „...költőien lakozik az ember...”. Bp. 1994. 258. skk.

lakhatóságáról áthelyezi a kiszámítható berendezés termelés-központúságára. A termelés logikájára ráhangolódo társadalom egy új világrenddel kell hogy megbarátkozzon.

A technika korszakának embere többnyire tudattalanul egy totalitarisztikus rendszer foglya. „Mihelyt az ember a *Ge-stell* szféráján belül helyezkedik, elveszíti a hozzá való viszonyulás szabadságát.”³⁵ Nem ő hozza létre ezt a rendszert, hanem létmódjánál fogva már eleve benne van; ez másképp nem is lehet, hiszen a technika korszakában nem lelünk technikaidegen létmódot. Ez a bizonyos funkcionalitás, az előállíthatóság és megrendelhetőség dominanciája eleve meghatározza egyéni sorsunkat. Ezért beszélhetünk a technika korában az egyedít és eredetit leszító totalitarizmusról. Dolgozatunk későbbi pontjaiban amellet érvelünk, hogy a technikai dominancia a totalitarizmus egyik fajtájának tekinthető, sőt hegemóniájára való tekintettel állíthatjuk, hogy a 20. századra jellemző totalitarizmusok talán kevésbé politikai és inkább technikai vonatkozásúak voltak.

A totalitarizmus klasszikus arculata

A 20. század több szempontból a totalitarizmus századának tekinthető. Legalábbis politikai vonatkozásban ritkán lelünk a történelemben a szabadság és kényszer ennyire kiélezett vitáira, melyeknek jórészt komoly gyakorlati következményei voltak. A totalitarizmus tragikum, meggondolkodtató komolysága kénytelen gyakorlati lecsapódásában állt (kérdéses, hogy beszélhetünk-e róla múlt időben). A politikailag elkönyvelt totalitarizmus az önkényuralom, despotizmus, diktatúra, míg az ellentétéként elgondolt demokrácia a nép szabad – nem csak politikai – akarataként értelmezendő. Csakhogy tisztában kell lennünk azzal, hogy a totalitarizmusnak efféle lexikális definíciója távol tart annak lényegétől.

Az elkövetkezőkben megpróbáljuk politikai vonatkozásukon túlra kiterjeszteni a totalitarista jelenségek szemantikai szféráját, a heideggeri értelemben vett technikai dominancia totalitarisztikus jellegének megítélése, illetve a totalitarizmus e sajátos formájának metafizikai interpretációja érdekében. Első lépésben kitérünk a totalitarizmus lényegét illető néhány megjegyzésre, melyet követően konkrétan felvállaljuk a technika képében jelentkező totalitarizmus metafizikai struktúrájának problematizálását.

Az első gondolat, melyet tisztáznunk kell a totalitarizmus lényegével kapcsolatban, az annak érvényességi szféráját illeti. Jelen tematizálásunk a totalitarizmus átfogó képének megállapítására vállalkozik, akár metafizikai alapjai feltárásának igényével – ha van ilyen. A totalitarizmus mindenekelőtt abszolutisztikus, átfogó, a kivételt és az ellenvéleményezést radikálisan kizáró kulturális jelenség. Keletkezési ideje és körülményei valahol a múlt század első három évtizedére tehetőek, melyben az európai emberiség szellemisége kezdte elveszíteni bizalmát a felvilágosodástól errefelé érvényes szabadságelvűségben, és filozófiai alapon, Hegelt és Nietzschét olvasva játszani kezdett a hatalommal. Saját sorsát olyan hatalmi tényezőknek kezdte kiszolgáltatni, melyek többnyire politikai-társadalmi jellegűek voltak ugyan, de érvényesülési mechanizmusuk tekintetében transzcendáltak konkrét megtestesülési formájukat.

³⁵ Martin Heidegger: *Întrebare privitoare la tehnică*. 150. (Ford. tölem – K.A.)

A totalitarizmus az Állam hatalmának abszolutizálásával és az egyéni szabadság jelentős korlátozásával vette kezdetét. Csakhogy ennyiben egy áttekinthető, viszonylag ellenőrizhető apparátust képezett. Bármely gondolkodó egyén tudhatta, hogy ki milyen mértékben részesül a hatalomból, és az mennyire korrump. A kommunista államok totalitarizmusa ilyen értelemben egy látványos színjátszás volt, amely egy jól kitervelt, kölcsönös hazugságon alapult.³⁶ A hatalom fokozottabb formáit élvező személyek szemtelenül hazudtak, hogy valahogy képesek legyenek uralmi helyzetüket megőrizni, az átlagember pedig elhitte az Államról szóló fabulációkat – félelemből vagy etikátlan gyakorlatiasságból. Így vált a marxista–leninista totalitarizmus egy kettős hazugságon alapuló, idővel saját működését aláásó rendszerré. Egy olyan politikai társadalmi alakulat, melyben az emberek kétszeresen hazudnak – először mikor illuzórikus értékeket ígérnek társaiknak, másodszor meg mikor a nyilván gyenge lábán álló ideológiákba való beleegyezés látszatát színlelik –, nem lehetett hosszú életű. Ezért ma már legfeljebb politikai filozófiai érdekességként tartható számon.

Figyelmesebb analízisébe bocsátkozva akár szabadságelvű társadalmunk értékeinek legitimitását megkérdőjelező vonásokat is azonosíthatunk. A totalitarizmusnak van egy inkább metafizikailag, mint politikailag megragadható jellegzetessége: az egyént teljes identitásában egy egyénfeletti, ellenőrizhetetlen erőnek rendeli alá. A totalitarizmus ott jelentkezik, mikor az individuuum az Egész áldozata lesz. Szükségtelen részletezni, hogy a hegeli objektív és abszolút eszme az egyedinek – egy logikailag hibátlanul kidolgozott szellemfilozófia érvrendszerre alapján – az általános alá történő sorolásával a nyugati filozófiának (radikalitását illetően) egyedi etatista álláspontját képezi. Az ilyen etatista túlkapások rövid életűek, mert valahogyan ellenkeznek a józan ész logikájával; a legtöbb abszolutisztikus teória elbukik az individualitás kiszolgáltatóságának próbakövén. Ezt az is bizonyítja, hogy valamennyi elméletet, amely személytelen erők hegemoniáját pártolta, előbb-utóbb radikális kritika érte. Nem véletlenül tartjuk Kierkegaard-t Hegel „hivatalos” opponensének vagy K. R. Poppert az etatista túlkapások józan kritikusanak.

Igazából ott jelentkezik az egyéni szabadságot transzcendáló totalitarizmus, ahol az uralkodó hatalom egy önmagának elégséges tényezőként lép fel. A totalitarisztikus hatalom mindig az egység téveszméjével lép fel.³⁷ Egy akarat, egy vezető, egy törvény, mégis épp a hatalom az, amely mindent saját belátása alapján tesz, mondhatnánk, hogy a totalitarista rendszer egy olyan anarchia, melynek élvezéséből és gyakorlásából a tömeg ki van zárva. Gyökereit keresve, H. Spiro kimutatta, hogy a terminus először 1929-ben, a Times napilapban jelentkezik, a fasiszta és kommunista rendszerekre vonatkoztatva.³⁸ Ugyanakkor C. Schmidt kezdi használni a „totális állam” fogalmat. Mindketten tisztában voltak azzal, hogy uralomra jutása mögött a század első három évtizedének értékválsága és kulturális kiüttlansága áll. A Nietzsche, Spengler, Ortega y Gasset műveiben jelentkező tömegesítés, bürokratizálás, individualizálódás, manipulálhatóság fokozatos elterjedése az erős, a csöcseléket irányítani képes vezető szükségességének és közeledtének gondolatát sugallta. Csakhogy akkor még senki sem számolt a filozófiai megfontolások és a politikai konkrétio veszélyes ellentétével.

³⁶ Lásd ennek kapcsán Gabriel Liiceanu: *Despre minciună* (Buk. 2005) című könyvében az etikailag igazolható, a politikai életből kiküszöbölhetetlen *hazugság* fenomenológiai analízisét.

³⁷ Az egység és egyenlőség ideológiája az egyik legáttetszőbb hazugság, mert a vezető és vezetettek szakadéka elmélyül, és a társadalmi egyenlőtlenségeket legfeljebb a megfélemlítés eszközeivel lehet takarni. Ezért a totalitarista hatalom metafizikai (szubsztancionális) alapjairól nemigen beszélhetünk.

³⁸ Vö. Liviu Petru Zăpârțan: *Doctrine politice*. Iași 1994. 382. skk.

A hatalom exkluzivista expanziójának történelmi gyökereit (pl. bolsevizmus) mellőzve, továbbra is eszmei-ideológiai háttérére összpontosítunk. A totalitarizmus nagyjából a következő, rögeszmévé vált hipotézis áldozata: az egység dominanciája bármely kontextusban szerencsésebb megoldás a partikuláris akaratok párhuzamos érvényesülésénél. Az egyéni boldogságnak az univerzális dominanciájával történő kapcsolatba hozása mögött az általánosnak transzcendens entitássá való hiperbolizálása áll.³⁹ Az egyének nem autonóm lények, hanem egy organikus rendszer építőkövei. Méltóságuk egészében a hatalomnak alárendeltetett, és a vezető identitásával történő minőségi azonosulás által nyerik el személyes értékeiket. A vezető válik a rendszer szimbólumává, értékeinek letéteményesévé és a közakarat képviselőjévé – az átlagpolgár lassan csak a vezetőn keresztül létezhet. Ez a teljhatalmú egokrata lép fel, és erőszakkal próbálja azt a benyomást kelteni, hogy azonosult a néplelekkel és a tömeg problémáival, tehát ő maga képviseli és képezi a „megoldást”. Ez ismét a szemenszedett hazugság gyanújába keveri a totalitarisztikus rendszert az egyén szemében, aki a pöffeszkedő hatalom láttán átéli a manipuláció „emberi, túlságosan emberi” voltát.

Megjegyzendő, hogy a diktatúrák nagy része *önmagának tulajdonított* hatalmon alapult. Ennyiben minden diktatúra gyenge lábon áll, mert elég egy erősödő ellenzéknek forradalmat generálnia a hatalom ledöntéséért. Egy feltételezhetően hibás, némely perspektívából a gyengeségeit eláruló rendszerrel könnyű végezni. Minden totalitarista politika hosszú távon önpusztító rendszernek bizonyult, mert a hivatalos döntések titkosításával, a civil szféra felszámolásával, az individualitásnak a hazugság és erőszak eszközeivel megvalósított kiszolgálása következtében a dolgozó polgárban megingatja az egységnek, szolidaritásnak a kezdetben erősen élő hitét.

Hannah Arendt⁴⁰ a totalitarizmus hat jellemzőjét tartotta számon, melyek közül érvelésünk erősítése kedvéért a következőket idézzük:

- a rendszer előtti maradéktalan, a lehetséges konkurens intézményeket (egyház) kizáró lojalitás;
- egységes ideálok érvényesítése, akár a tradicionalizmus vagy a haladáseszmények feláldozásának árán;
- mesterséges társadalmi hierarchia kialakulása, a hatalomnak való behódolás alapján.

E három jellemzőből kitűnnek a politikai vonatkozású totalitarizmusok gyengeségei, melyek a technika dominanciájánál korántsem ennyire szembeötlők. A központosított hatalom szándékosan, bizonyíthatóan beavatkozik a magánszférába, tételesen exponálja ideológiáját, szembeötlő propagandát folytat, és helyet tulajdonít az embernek. Mindez ilyen transzparenssé a technikai dominanciában nem lelhető fel.

A totalitarista rendszerek alkonya az individuális akarat szuverenitásának erősödésével és a posztmodern hangulat uralmával kapcsolatos. Nem véletlen, hogy a kilencvenes évek végének filozófiai köztudata a szolidaritás, irónia, önfeláldozás kategóriáival kezdett foglalkozni, amint ez egy publikált, Vattimo és Rorty közötti párbeszédből is kitűnik.⁴¹ A korábban önmagát az egyetlen autentikus világvallás képében láttató teljhatalmak a hidegháború

³⁹ Gondoljunk e tétel kapcsán arra, hogy a diktatórikus rendszerek vezetőjük hatalmát egy rájuk vonatkozó specifikus retorika segítségével próbálták konszolidálni. Az utóbbi demokratikus hazai évtizedek sajtóvitáiban gyakran elemzésre került az a cenzúrázott retorika, mely transzcendens fénybe burkolta a vezetőt, például kerülve a halandóságára vonatkozó kijelentéseket.

⁴⁰ Lásd Hannah Arendt: *Le système totalitaire*. Paris 1972.

⁴¹ A *Vitiorul religiei. Solidaritate, caritate, ironie* (Ed. Paralela 45, 2005) című könyvre utalok.

alkonyával párhuzamosan a termelés/fogyasztás terrorjává és a technikai dominanciává metamorfizálódnak.

Záró gondolatként idézhetjük Fr. Chatelet-t:⁴² „...a totalitárius tény ott van, a maga szüntelenül fenyegető, hátborzongató mivoltában. *Kapcsolatba kellene hozni*, amint H. Arendt teszi, *a modern ipari társadalmak misztifikálásával, melyek szörnyűséges hatását képeznék* [...]. Az emberekre nézve egy sokkal súlyosabb dologként jelentkezik, mivel *nem vet számot a történeti értelem* és azoknak az értékeknek a *problémájával*, melyek ezt kellene hogy irányítsák.” Azonban inhumánus jellege ellenére bizonyos fokig magába foglalja a leplezettségét egy adott történelmi esemény alkalmával felfedő potenciálját, aminek következtében ellentétébe, a szabadságelvűségbe fordulhat.

Nem így áll a helyzet a technikai diktatúrával.

A technikai dominancia totalitarizmusáról

Századunk totalitarista jelenségeit a korszerű technikai lehetőségek maradéktalan alkalmazása tette lehetővé. A hatalomnak a magánszférába való behatolását, az állami intézkedéseknek a konkrét egyéni szintig történő legyűrűzését vagy a kollektív érdekeket veszélyeztetők monitorizálását csakis a fejlett elektronikai kommunikációs lehetőségek tették lehetővé. A világ ontológiai határainak módosulása elválaszthatatlan a világot átszövő diktatórikus megnyilvánulások elterjedésétől. A távolság legyőzése a távközlés és a járművek által, az éjszaka nappallá hosszabbítása a mesterséges megvilágítás segítségével, a világ távoli pontjain történő eseményeknek „reális időben” való követhetősége fokozatosan hozzájárult egy új világrend kialakulásához. Nem feladatunk analizálni ennek a világrendnek az ontológiáját, ellenben megállunk egy gondolatnál: a Heidegger által kritizált technikai uralom ténylegesen módosított a világ politikai arculatán, beolvasztotta az egyént egy informatizált gépezetbe, és lehetővé tette az egyéni kezdeményezéseket felügyelő hatalmi rendszerek globális érvényesülését. Láthatjuk tehát, hogy a technikai expanzió mennyire a totalitarizmus velejárója, hiszen ő maga is totalitarisztikus színezetet visel.

A korábbiakban több rövid megjegyzést is tettünk a totalitarista rendszerek technikafüggőségére, illetve a technikai dominancia totalitarisztikus jellegére. A következőkben átgondoljuk a technika képében beköszöntő kortárs teljhatalom filozófiailag releváns struktúráját, levonva a totalitarizmus politikai leckéjének alkalmazható tanulságát.

A technikai dominancia eltárgyasító hatásának egyik korai kritikusa maga Husserl, aki igazolva Granel nézeteit, a harmincas évek krízisét egy rosszul értett racionalizmusban vélte felfedezni. A krízis modernkori racionalitás végső megnyilvánulásaként jelentkezik, és annak a naivságnak tulajdonítható, amely magától értetődőként kezelte a szubjektum és objektum ellentétét, elhanyagolva ezek lehetőségfeltételeinek problematikáját. A posztmodern korlátlan fogyasztásnak és az atomkorszak dominanciájának gyökerei nem utolsósorban a modernitás naiv észkultuszában és a jó-rossz fogalompárokban gondolkodó dualista szemléletmódban keresendők.

A haladásba vetett határtalan hitet tápláló modern gondolkodó nem sejtette, hogy melyek lesznek az objektum-szubjektum dualizmusának következményei. Mihelyt minden

⁴² Idézi Liviu Petru Zăpârțan: *i.m.* 395. (Ford. és kiemelés tőlem – K.A.)

objektummá válik, a dolgok megszűnnek a szubjektum számára levő konkrétumokként jelentkezni, elszigetelt tárgyakként létezni, és a világ egy hatalmas energetikai és instrumentális hálózattá válik, amely magába olvasztja az embert, a teret és az időt. Ilyen kontextusban nem beszélhetünk a megmunkálendő dolgokhoz fűződő racionalizálható viszonyról, csak egy körforgásos neurotikus folyamatról, melyben az ember minduntalan hatalmi helyzetet szeretne elfoglalni, miközben fogyasztóként a technika dominanciájának áldozata. A termelés határtalansága, meghatározatlansága antropológiai és fenomenológiai vonatkozású létezésvesztéssel jár.

A neurotikus, önisméltódó termelés dominanciáját a hasonlóan rögeszmeszerű fogyasztás terrorja kettőzte meg. Lipovetsky a *Paradoxális boldogság*-esszéjében kitűnő leírását nyújtja az üres vásárlási élménybe burkolt fogyasztás finalitás nélküli örömeinek. Míhelyt a hiperfogyasztás átlépi az egzisztenciális keretekbe illeszkedő konzummagatartás határait, meghaladja az életkörülmények természetzerű könnyítésének, a demokratikus fogyasztási szellemnek a kereteit is. A konzumerizmus áldatlan hatásai: a dolgok önértékének pusztá csereértékké való süllyedése, az értékeknek a pénz szigorú mércéiben való kifejezhetősége és ezáltal az ember tehetetlen fogyasztóvá való alakítása. Ahogyan Erich Fromm *Lenni vagy birtokolni* című könyvében helyesen megfogalmazza, magát a fogyasztói alanyt is konzumterméknek tekinti, és olyan társadalmi relációkba integrálja, melyekben saját lényege fogyasztódik.

Lipovetsky szerint a korlátlan fogyasztás a nyugati ember téves boldogságképzetének következménye. Az új fogyasztói etikában elhomályosodnak a morális támpontok, az individualitás feloldódik a „nekem kell” és „én ezt birtoklom” szlogenjeinek egoizmusában.

Ebben a „világtalan” világban az önmagasága autenticitásának fenyegetettségére rádöbbenő ember léthelyzetéről az idős Gadamer tesz egyszerű, de elgondolkodtató megjegyzéseket, legalábbis e téren Heidegger méltó tanítványának bizonyulva. Gadamer tudományelméleti hermeneutikájában a modern alkalmazott tudományoknak semmiféle kötődése sincs a hagyományos *theoriához*, az emberi természetben gyökerező tudásvágyhoz, az érdektelen megismeréshez, a dolgoknak a megismerő tudat előtti megjelenítődéséhez, amely az elmét a tulajdonképpeni teoretikus magatartásra, a *körül-tekintésre* készítené. A jelenlegi tudomány kizárja a kérdező hozzáállást, és az embert a technikai eszközök kénytelen-kikerülhetetlen használatára készíti. Amíg a klasszikus tudománnyal szemben a tudósnak szabad igenlő vagy elutasító viszonya lehetett, addig a technikai eszközök használata nem egyéni opció kérdése, hanem a minimális társadalmi érvényesülés feltétele. A technikai uralomban megszűnik a *phronészisz*, *poiészisz* és *techné* egységes alkotópotenciálja, helyet adva az elszemélytelenítő kalkulatorikus attitűdnek – olvashatjuk a késői gadameri írásokban.

Ígazából a gadameri és heideggeri technikakritika filozófiai síkon megfelel a hetvenes és nyolcvanas éveknek a technika szerepéről és fejlődéséről való elképzeléseivel. Egy nagy különbség észlelhető azonban a technika mirevalóságát illető elképzelések terén. A tudós vélekedések megelégedtek szociológiai kimutatásokat ismertetni a technikának a közeljövőben várható fejlődéséről, miközben fontosságát az élet valamennyi területébe való bekapcsolódásának, egyre intenzívebb előfordulásának tényével igazolták, és csak érintőlegesen említették a közvélemény rá vonatkozó kételyeit, melyet legtöbbször az ismeretlentől való alaptalan félelemnek tekintettek.

Példaértékű hivatkozásként kiemeljük egy 1982-es, a mikroelektronika fejlődésének szentelt konferenciának – a technika haszna tekintetében elfogult – néhány elgondolkodtató értékelését:⁴³ „...egyes becslések szerint a 2000-es évek gyárait egymással összeköttetésben álló moduláris számítógéprendszer fogja képezni, amely szét lesz osztva a felhasználók között, funkcionális kritériumok szerint lesz rangsorolva, és adatbankok fogják táplálni. Egy ilyen integrált rendszer képes lesz feldolgozni a vállalat összes funkcióját...” A mikroelektronika rohamos fejlődése, a mesterséges intelligencia kisegítő hatása a hatékonyság, gyorsaság, optimális ár-érték arány, kezelhetőség, rugalmasság ígéretének álarcában köszöntötte a „könnyebb életről” álmódokat.

Ezzel szemben a filozófiai megközelítések zavartalanul feltárták a technikai valóság ingoványos ontológiai fundamentumát. A technikai valóság korántsem rendelkezik oly mértékű „könnyítő” potenciállal, amilyent tervezői belebeszéltek csupa üzleti megfontolásból. David Harveynek a posztmodernitásról szóló könyve számos adat felsorakoztatásával leleplezi a jelenlegi termelés és a technika terrorisztikus következményeit.

A technikai terror veszélye abban az álarcban rejlik, amely a jólét ígéretében jelentkezik. Antonio Gramsci, olasz marxista filozófus megjegyezte, hogy az amerikanizmus és a fordizmus képezte az eddigi legnagyobb kollektív erőfeszítést egy új embertípus kialakítására. Az új ember lényegében egy új munkás, aki észszerű meggyőződéssel elfogadja munkaerejének és munkaidejének pénzben kifejezhetőségét. A munkaerő kvantifikálhatósága Henry Ford gazdasági reformjainak sarkalatos pontja, mivel a nyolcórás munkanap, a gépesített termelés, a fizetett szabadság és a pénz gyors körforgása megkövetelte, hogy a munkáltatók egységes gazdasági politikához folyamodjanak. Ez a prosperitás ígéretéhez és a munkanélküliség megszűnésének reményéhez vezetett, de hosszabb távon újfajta életmódot, szemléletmódot eredményezett, amely a marxista Gramsci szemében akár a magánélet átrendeződéséhez is vezethet.

Ford meg volt győződve, hogy csupán gazdasági reformmal, pontosabban a konsernek hatalmának adekvát menedzselése segítségével kiépíthető egy új társadalom. Azokban az időkben még nem láthatta előre, hogy az öt dollárral fizetett munkanap, amely elvileg elég szabadidőt enged a dolgozónak javai élvezéséhez, hosszabb távon önpusztító mechanizmussá fejlődik, melyben a dolgozó képtelen elviselni kiszolgáltatottságát.

„A posztfordista rendszert, amely készül beköszönten, a kereslet stimulálási módjának jelentős változása, az eladási eljárások, a fogyasztói magatartás és a képzelet módosulása kísérik”⁴⁴ – írja Lipovetsky a jóléti társadalmak burkolt pszichológiai hatását illetően. A fordizmus önmagában véve üres gazdasági stratégia, amely egy neki értelmet adó metafizikai háttér hiányában a fogyasztás pszichológiájának határtalanságát eredményezheti.

Ugyanakkor az új termelési viszonyok beavatkoztak az útba eső térbeli viszonyokba és az életidőbe is. Mivel minden bonyolult termelési rendszer a teret és időt rendező-szervező stratégiákat alkalmaz, a jövedelem egy részét az alkalmazhatóság, lakhatóság fokozására fordította. Csakhogy soha sem a dolgozó érdeke szerint történtek a berendezkedések, hanem mindig a rendszer követelményeinek függvényében. Az átlagmunkásnak megmaradt a térbeli pontok

⁴³ Lásd *Noile tehnologii de vârf și societatea*. Buc. 1983. 304.

⁴⁴ Gilles Lipovetsky: *Fericirea paradoxală. Eseu asupra societății de hiperconsum*. Iași 2007. 18.

közti távolság járművel való könnyebb átívelhetőségének öröme és a pontos órával mérhető idő kontrolljának illúziója.⁴⁵

A tér és idő ellenőrzésének egyre tökéletesedő stratégiái mögött fokozatosan eltűnik az individualitás, a teljességre és a tradícióra figyelés. Jóformán konkrét termelő alanyok se maradnak, mert az egykori dolgozóknak előre kigondolt gazdasági sztereotípiákká, sablonokká merevedett mércékhez kell igazodniuk. A kezdeményező egyéniséget a piacon az elfogadhatóság paramétereinek megfelelő imidzs dominanciája váltja fel. A képmás sikert és identitást kölcsönöz (jó példa erre az öltönyös bankhivatalnok). A totalitarisztikus termelés világában reális kilétünk felszívódik a *Lét és időben* sikeresen exponált *akárki* diktatúrájában, aki ugyanazt termeli és fogyasztja, mint a másik, mert az amerikai trend szerint „a mennyiségben rejtőzik a minőség”. Az „ugyanannak” (a tömegfogyasztásnak, a céltalan utánzásnak, a mennyiség kultuszának, idegen modellekkel való azonosulásnak) nivelláló hatása alatt élvezi a termelés és a technika totalitarizmusának fénykorát.

A hegemoniájuk nyomán instaurálódó új világregend a számot adás etikája elé állítja az embert, amennyiben ez őrizni fogja humanitásának lényegét, és a lét pásztoraként eszmélkedő gondolkodásával kérdésessé teszi a behálózó globális folyamatokat. E ponton visszacsatolhatunk a heideggeri *Ge-stell* kategóriájához. A *Ge-stell* távolról sem örök életű, finalizált struktúrájú, egyenfeletti hatalom, hanem a nyugati társadalmunk fejlődéséhez tartozó állomás, amely egyszer önmaga által meghaladottá válik. Történetileg tekintve a technika nem végcél, hanem *lehetőség*, s mint ilyen gondozó hozzáállást feltételez a gondolkodó emberek részéről, hogy a maga idejében kinőhesse jelenlegi kamaszkorának totalitarisztikus jellegét.

Heideggerrel együtt mondhatjuk záró gondolatok helyett: „Itt arra a lehetőségre gondolunk, hogy a csak most elkezdődő világcivilizáció egyszer majd meghaladja technikai-tudományosipari meghatározottságát mint az ember világban tartózkodásának egyedüli mértékadó formáját, jóllehet nem önmagából és önmaga által, hanem azáltal, hogy az ember készenlétben áll egy rendeltetésre, amely – akár halljuk, akár nem – bármikor beleszól az ember még el nem döntött küldetéses sorsába.”⁴⁶

One of the Lessons of Totalitarianism. Reflections upon the Dominance of Technology and Production in the Postmodern Age

Keywords: consumption, Ge-stell, modernity, work, postmodernity, techné, technology, production, totalitarianism, human needs

Technology and totalitarianism seem to be separate domains of our contemporary world. These two categories are, however, strongly related: totalitarianism, which pertains to the essence of modernity, also has a cultural connotation that associates it with the exclusive character of technological hegemony. Technological dominance can be viewed as a special configuration of totalitarianism, the understanding of which can take us a long way towards a deeper comprehension of technology.

⁴⁵ Lásd David Harvey: *Condiția postmodernității*. Timișoara 2002. 250–256.

⁴⁶ Martin Heidegger: *A filozófia vége és a gondolkodás feladata*. 261.